

Lucyna Agnieszka Jankowiak

Instytut Slawistyki PAN w Poznaniu

Zielnik Stefana Falimirza a słownik Jana Mączyńskiego

Celem niniejszego artykułu jest ustosunkowanie się do stwierdzenia, że jednym ze źródeł dla słownika Jana Mączyńskiego *Lexicon latino-polonicum ex optimis latinae linguae scriptoribus concinnatum* z 1564 roku mógł być zielnik Stefana Falimirza *O ziołach i mocy ich...* z 1534 roku¹. Autorem tego przypuszczenia (wyrażonego ustnie) był profesor Władysław Kuraszkiewicz, a przekazał mi je Pan Profesor Wojciech Ryszard Rzepka.

Mimo bogatej literatury o słowniku Mączyńskiego² nigdzie nie znalazłam wzmianki na ten temat. Korzystając więc z wydanych tomów *Słownika polszczyzny XVI wieku*³, stworzyłam listę haseł wspólnych dla obu tekstów.

¹ O zielniku: zob. L.A. Jankowiak, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. 1: *Początki polskiej renesansowej terminologii medycznej*, Warszawa 2005, tam też dalsza literatura.

² Zob. zwłaszcza prace W. Kuraszkiewicza (np.: *Nad słownikiem łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego*, w: *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa–Poznań 1986, s. 754-769; *Regionalizmy w „Leksykonie” Jana Mączyńskiego*, „Slavia Occidentalis” 41, 1984, s. 25-43, przedruk w: *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa–Poznań 1986, s. 365-383; *Wyjątkowe hasła w „Słowniku polszczyzny XVI wieku” (tomy I-X) z „Leksykonu” Jana Mączyńskiego*, „Slavia Occidentalis” 38, 1981, s. 61-68; *Wyrazy obce w polskim materiale leksykonu Jana Mączyńskiego*, w: *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci Profesora M. Szymczaka*, red. M. Basaj et al., Wrocław 1988, s. 251-257); *Leksykon łacińsko-polski Jana Mączyńskiego. Wybór tekstów – opracowanie*, wybór W. Kuraszkiewicz, oprac. H. Barycz, W. Kuraszkiewicz, I. Lewandowski, Lublin 1996; *Wyrazy polskie w słowniku łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego („Lexicon latino-polonicum ex optimis latinae linguae scriptoribus concinnatum”, Regiomonti 1564)*, cz. 1-2, oprac. W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1962-1963; E. Kędelska, *Studia nad łacińsko-polską leksykografią drugiej połowy XVI wieku*, Warszawa 1995 (tam dalsza literatura).

³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 1-32, Wrocław–Warszawa 1966-2004 (dalej: SPXVI).

Spełniają one dwa kryteria: 1) w XVI wieku notowane są tylko u tych dwóch autorów, 2) nie zostały odnotowane w *Słowniku staropolskim*, co ustaliłam na podstawie SPXVI. W moim przekonaniu tylko takie leksemy są najbardziej prawdopodobnymi przejęciami Mączyńskiego z Falimirza⁴. Poniższy materiał został wyekscerpowany z zaledwie połowy (?) szesnastowiecznego zasobu leksykalnego (wydane dotychczas tomy SPXVI obejmują jedynie hasła do litery p). Zapewne część z leksemów pominiętych przeze mnie, tzn. notowanych u Falimirza i Mączyńskiego oraz u późniejszych autorów, mogła także obrazować wpływy zielnika na słownik, ale w chwili obecnej jest to trudne do potwierdzenia. Poza tym ze względu na sposób prezentacji połączeń wyrazowych w SPXVI niemożliwe było wydobycie wszystkich nazw wielowyrazowych wspólnych dla obu dzieł.

Oto lista haseł wspólnych dla zielnika Falimirza i słownika Mączyńskiego (łącznie 39):

bladożółty ‘jasnożółty, żółtawy’⁵,
chłopieczek dem. od „chłopiec”, ‘młodzieniec, wyrostek’,
ciemnobronatny ‘brązowoczerwony, brązowofioletowy lub brązowawy w ciemnym odcieniu’,
ciemnozielony ‘zielony w ciemnym odcieniu’,
cuchnienie ‘wydawanie odrażającej woni, śmierdzenie’,
czosany ‘o konopiach, wełnie: czyszczony, greplowany’,
czyniący się ‘powstający, tworzący się’,
dawiący ‘duszący, drażniący gardło’,
dawienie ‘dławienie, ucisk’,
duszący ‘drażniący lub uciskający gardło, utrudniający oddychanie’,
gałęzisto ‘mając wiele gałęzi’,
grzany ‘doprowadzony do wyższej temperatury’,
hałunowany ‘zmieszany z ałunem, poddany działaniu ałunu’,
jądrko ‘męski gruczoł płciowy’,
kąkolowy przym. od „kąkol”, ‘zrobiony z kąkolu’,
klaret ‘wino przegotowane, także miód pitny; czasem napar z ziół leczniczych na winie’,
kurczyć ‘skręcać, wykrzywiać’,
latorośla roźdzka ‘gałązka’,

⁴ Trudnością w udowodnieniu powiązań *O ziołach i mocy ich* oraz *Lexiconu* mogą być okoliczności powstawania słownika poza Polską, a więc z utrudnionym lub wręcz uniemożliwionym dostępem Mączyńskiego do polskich tekstów.

⁵ Objaśnienia podają za SPXVI.

lawendula ‘bot. *Lavandula vera* D.C. (Rost) *Lavandula angustifolia* Mell., półkrzew do 60 cm wysokości, aromatyczna roślina ozdobna i lecznicza z rodziny wargowych’,

legący się ‘gnieźdzący się, żyjący, przebywający (o ptakach, o insektach)’,

laskawiec ‘dobroczyńca, opiekun, ten, który okazuje względy niższemu od siebie’,

lupiący się ‘lek. łuszczący się’,

nacierać się ‘smarować się, mazać się’,

najdowan ‘napotykan, znajdowany’,

napuchły ‘wypukły, nabrzmiaty, spuchnięty’,

naskrobany ‘uskrobany w dużej ilości’,

niegładki ‘chropowaty, szorstki, o nierównej powierzchni’,

niemętny ‘przezroczysty, klarowny, bez zawiesiny (o płynach)’,

nieupiekły ‘w funkcji biernej – nie dość długo poddawany działaniu wysokiej temperatury, nieupieczony, niedopieczony’,

ociekłość ‘spuchnięcie, obrzmienie, obrzęk’,

odwadzić ‘odsunąć przeszkodę’,

okaplonienie ‘wykastrowanie’,

pęcherzyk dem. od „pęcherz”, ‘nabrzmiałość na skórze’,

poczerniały w funkcji przym.: ‘czarniawy, ciemny’,

podeszwiany przym. od „podeszwa”, ‘spodnia strona stopy, stopa’,

podwiewać ‘wiać na coś od spodu, przewiewać’,

popadanie ‘rozdarcie, popękanie’,

presolić ‘posypać, przyprawić solą, czasem dla zakonserwowania’,

przetkany ‘przepleciony dodatkową przędzą’.

Do powyższej listy można dodać dwa leksemy, które oprócz poświadczenia w dwu wymienionych źródłach mają je także w kolejnych redakcjach zielnika Falimirza: Hieronima Spiczyńskiego pt. *O ziołach tutecznych i zamorskich i o mocy ich* (1542) oraz Marcina Siennika pt. *Herbarz to jest zioł tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie* (1568)⁶:

porzucenie ‘urodzenie przed czasem martwego płodu, poronienie’ (Siennik, Spiczyński),

przetopiony ‘który został poddany procesowi stopienia, roztopiony’ (Siennik).

W ten sposób liczba haseł przejętych prawdopodobnie przez Mączyńskiego z Falimirza wzrasta do 41. Są one przede wszystkim jednowyrazowe (40).

⁶ Zob. np. J. Szostak, *Zielnik Hieronima Spiczyńskiego z roku 1542*, „Ze Skarbca Kultury” 1978, z. 30, s. 5-37; idem, *Zielnik Marcina Siennika z roku 1568*, „Ze Skarbca Kultury” 1979, z. 31, s. 5-48.

Znalazło się tu tylko jedno zestawienie: *latorośla rożdżka*. W nazwach jedno-wyrazowych dominują imiesłowy (14: *czosany, czyniący się, dawiący, duszący, grzany, hałunowany, leżący się, lupiący się, najdowan, napuchły, naskrobany, nieupiekły, przetkany, przetopiony*) i rzeczowniki (12: *chłopieczek, cuchnienie, dawienie, jądrko, klaret, lawendula, laskawiec, ociekłość, okaplonienie, pęcherzyk, popadanie, porzucenie*). Pozostałe części mowy to: przymiotniki (8: *bladożółty, ciemnobronatny, ciemnozielony, kąkolowy, niegładki, niemętny, poczerniały*⁷, *podeszwiany*), czasowniki (5: *kurczyć, nacierać się, odwadzić, podwiewać, przesolić*) oraz przysłówki (*gałęzisto*).

Omawiane hasła dotyczą:

- a) kolorów (4): *bladożółty, ciemnobronatny, ciemnozielony, poczerniały*;
- b) osób (2): *chłopieczek, laskawiec*;
- c) roślin (4): *gałęzisto, kąkolowy, latorośla rożdżka, lawendula*;
- d) zwierząt: *leżący się*;
- e) zapachów: *cuchnienie*;
- f) temperatur (3): *grzany, nieupiekły, przetopiony*;
- g) różne (14): *czosany, czyniący się, dawiący, hałunowany, kurczyć, najdowan, naskrobany, niegładki, niemętny, odwadzić, podwiewać, popadanie, przesolić, przetkany*.

Oprócz wymienionych grup jest też zespół nazw medycznych (12): nazwy anatomiczne (2: *jądrko, podeszwiany*) oraz nazwy związane z chorobami (7: *dawienie, duszący, lupiący się, napuchły, ociekłość, pęcherzyk, porzucenie*), ich leczeniem, zabiegami medycznymi (3: *klaret, nacierać się, okaplonienie*).

Opisane hasła są głównie rodzime. Z zapożyczeń wymienić można tylko: *klaret* (pożyczka z srgnm.) oraz *lawendulę* (z śląc.), a z derywatów od zapożyczeń – *hałunowany* (od *hałun* ze srgnm.).

Jak wspomniałam na początku, uwagi tu poczynione dotyczą zapewne połowy zasobów wspólnych obu dziełom. Mimo wszystko oddziaływanie zielnika Falimirza na słownictwo leksykonu Mączyńskiego nie można uznać za duże. Chociaż w porównaniu z materiałem wspólnym herbarza i innych słowników XVI wieku (słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z 1554 roku – 4 hasła wspólne⁸; słownik Calepina z 1588 roku – 24 hasła wspólne⁹), na które – jak sugeruje literatura przedmiotu – też wpłynął, udział haseł wspólnych *O ziołach i mocy ich* oraz *Lexiconu* można uznać za największy. Wpływ zielnika nie ograniczał się tylko do określeń przyrodniczo-medycznych, czego można

⁷ Za SPXVI: *poczerniały* w funkcji przym.: ‘czarniawy, ciemny’.

⁸ Zob. L.A. Jankowiak, *Zielnik Stefana Falimirza a słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z 1554 roku*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 44, 2009, s. 85-88.

⁹ L.A. Jankowiak, *Zielnik Stefana Falimirza z 1534 roku a słownik Calepina z 1588 roku* (w przygotowaniu).

by się spodziewać ze względu na charakter dzieła Falimirza. Przeważają hasła niezwiązane z tymi dziedzinami nauki. Mączyński przejmuje od Falimirza głównie leksemy rodzime. Źródeł dla słownika Mączyńskiego – zwłaszcza haseł medyczno-przyrodniczych – należy zatem szukać również gdzie indziej¹⁰. Może się jednak okazać, że pisanie części polskiej przez Mączyńskiego przypuszczalnie wyłącznie z pamięci¹¹ zdecydowało o wprowadzeniu do leksykonu nazw medyczno-przyrodniczych wziętych z języka potocznego, z którego również korzystał Falimirz, autor pierwszego polskiego podręcznika medyczno-przyrodniczego.

Lucyna Agnieszka Jankowiak

Stefan Falimirz's Herbarium and Jan Mączyński's Dictionary

The article partly confirms W. Kuraszkiewicz's assumptions about Jan Mączyński adopting vocabulary (not only medical) from Stefan Falimirz's herbarium (*O ziołach i mocy ich*). On the basis of 32 volumes of the *Dictionary of Polish Language of the 16th Century*, the author claims that 41 entries were included in Jan Mączyński's dictionary, which definitely constitutes half of these influences.

¹⁰ F. Wysocka, *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. 1: *Anatomia. Proste prymarne nazwy nie motywowane*, Wrocław 1980, s. 52: „Nasuwa się uwaga, że warte studiów byłoby ustalenie, w jakim stopniu twórcą tej terminologii jest sam Mączyński, a w jakim pochodzi ona od współczesnych mu lekarzy”.

¹¹ Por. przypis 4.

